

Postoje k cizincům a menšinám ve světle sociologického výzkumu

Autor: Radomír Havlík

Abstract

Attitude towards Foreigners and Minorities in the Light of Sociological Research. – The text maps opinions, views and attitudes of Czech population, Czech youth. It shows a methodological difference of approaches of hitherto research and describes the trends effected by this research (reduction of xenophobia, dependence of xenophobia on age and education, lower level of xenophobia among children and youth, division of “foreign” into “problematic and non-problematic”, significantly negative relationship with Roma population, etc.) The mapping of the situation and the evaluation of methodology of monitored research will then be the base for creation of research methodology on ratio of xenophobia and on opinions about forms and effectivity of multicultural education of students of social sciences.

Keywords: Sociological Research, Xenophobia, Attitude towards Immigrants, Attitude towards Roma Population

Klíčová slova: sociologický výzkum, xenofobie, vztah k přistěhovalcům, postoje k Romům

(Pozn. ed.: Příspěvek byl připraven v rámci projektu *Multikulturní výchova ve vzdělávání budoucích učitelů a dalším vzdělávání učitelů*. Zazněl na pracovních setkáních uspořádaných na půdě Pedagogické fakulty UK 24. a 25. 11. 2005.)

Chtěl bych se ve svém příspěvku zaměřit na problém jednoho z významných předpokladů efektivnosti stávajících i předpokládaných programů multikulturní výchovy, manuálů a pracovních listů, který by neměl zůstat stranou pozornosti. Tímto problémem je stav názorů, mínění a postojů k odlišnostem či k „cizímu“ mezi těmi, na které chceme svými programy působit, a i mezi těmi, kteří by měli tyto programy realizovat, tj. mezi našimi posluchači učitelství ZSV, kteří by měli jednou být nositeli multikulturalismu ve svém vlastním pedagogickém působení.

Multikulturní výchova se odehrává v určitém sociálním prostoru, v němž se tvoří a působí také názory, mínění a postoje i reálné projevy chování ve vztahu k vlastní skupině, k menšinám, k cizímu. Ať již jsou menšiny či „cizí“ vymezeny etnicky, nábožensky, třídně, politickými orientacemi, sexuálně a genderově či jinak. V tomto prostoru pod působením řady faktorů se formují názory, mínění a postoje nejen ve společnosti jako celku, ale i v pro nás cílových skupinách dětí a mládeže, učňů či studentů a koneckonců i našich budoucích učitelů.

Náš příspěvek k projektu by v první fázi chtěl na základě studia literatury a dosavadních empirických zjištění nastínit stav vztahu k „cizímu“ v naší společnosti, mezi dětmi a mládeží. V druhé fázi bychom se pak na základě vyhodnocení poznatků první fáze chtěli zaměřit na zmapování vztahu k „cizímu“ a k multikulturní výchově a jejím možnostem mezi našimi studenty – tedy budoucími učiteli, kteří by sami měli být jejími subjekty.

Zastavme se tedy v této chvíli u toho, jak ve světle empirických dat vypadají hodnotové orientace, názory, mínění a postoje české populace k „cizímu“. Musíme ovšem předeslat, že většina výzkumů není bezprostředně srovnatelná, že musíme počítat s odlišností orientace výzkumů, operacionálních definic, použitých metodik, vzorků i kontextů jednotlivých výzkumů.

Začněme ale nejprve stručným připomenutím zvláštnosti situace v České republice, která se vyvinula historicky. Především se odlišně od vývoje v západní Evropě, kde proběhlo již několik vln přistěhovalectví, vyvíjela etnická a národnostní struktura České republiky. Nejvýraznějším rozdílem je u nás dlouhé období národnostní a etnické homogenity, které započalo poválečným odsunem Němců. Na druhé straně byl pro ČR charakteristický masivní příchod Romů zejména ze Slovenska. Po roce 1990 jsme pak konfrontováni s novými vlnami přistěhovalců z východní a jižní Evropy a z Asie (Mechanismy II. 2004: 79–84).

Při sledování vybraných poznatků z výzkumů se proto nejprve zastavme u mezinárodního srovnání xenofobie z výzkumu European Values Study (EVS) z roku 1999, který zahrnul 23 zemí (Burjanek 2001: 78–87), a to podle vztahu k lidem odlišné rasy, muslimům, přistěhovalcům a zahraničním dělníkům, Židům a Romům. Tento vztah je indikován procentem odpovědi „nechtěli by mít za sousedy“. Podle tohoto kritéria se řadíme na 10. místo v pořadí „míry xenofobie“ podle vztahu k Romům. Podíl odmítajících jejich sousedství (39,8 %) je poměrně vysoký a odpovídá evropskému průměru. Nad průměrem „xenofobie“ (7. místo) se česká populace nachází jen ve vztahu k imigrantům a zahraničním dělníkům (19,1 %). Ve vztazích k ostatním skupinám jsme pod evropským průměrem. Ve vztahu k lidem jiné rasy jsme na místě 13. (9,6 %), ve vztahu k muslimům na 14. místě (15,4 %), velmi nízký je v ČR podle daného kritéria antisemitismus (na 20. místě s 4,4 %).

Burjanek (2001: 80) vytváří souhrnný (vztah ke všem pěti skupinám) index „xenofobie“, podle kterého se dostáváme na příznivější 13. místo v pořadí sledovaných zemí, a to těsně před Francií. Z uvedených vyspělých zemí EU (škoda, že není zahrnuta Velká Británie) byl index „xenofobie“ vyšší jen v Itálii, Belgii a Řecku. Naopak platí, že z postkomunistických zemí byly hodnoty naší „xenofobie“ relativně jedny z nejpříznivějších. Srovnání šetření z roku 1991 a 1999 pak dokládá „dramatický pokles české xenofobie“. (Burjanek 2001: 81)

Přejděme na některá zjištění **dalších výzkumů vztahu k „cizímu“**, které byly prováděny v ČR. Tak I. Gabal (1999: 77–78) mluví o tom, že v ČR jde o „silný odmítavý postoj k otevírání společnosti **vůči cizincům a imigraci**“ a „krajně problematické“ vnímání soužití s Romy, kteří „představují (...) ty nejcizější cizince“. Tentýž autor ve svém reprezentativním výzkumu z roku 2004 (Gabal 2004: 22–23) s odkazem na své starší výzkumy z let 1994 a 1996 konstatuje, že i přes mírný vzrůst těch, kteří vnímají příchod cizinců pozitivně, je česká společnost nadále „relativně uzavřená vůči příchodu a usidlování cizinců“. Za příznivý tento jev pokládalo 24 % tázaných v roce 2004 (16 % v r. 1994), a to nejčastěji z hlediska zlepšení situace na trhu práce. Zhruba polovina předpokládala další příliv cizinců, velké obavy z toho vyjádřilo 26 % respondentů. Česká společnost projevuje vůči cizincům silný asimilační tlak (75 % tázaných). Přitom lidé rozlišují cizince na „bezproblémové“ a ty, kteří mohou problémy přinášet. K „bezproblémovým“ tázaní řadili cizince ze západní Evropy a USA, blízké sousedy (Slováky, Poláky) a příslušníky vzdálených a oceňovaných kultur (Japonce).

„Málo přijatelní“ jsou ti, kteří přináležejí k jiným vzdálenějším kulturám a ti z méně vyspělých zemí. „Jsou to zejména obyvatelé bývalého SSSR (např. Rusové, Ukrajinci), muslimové a cizinci z arabského světa vůbec, lidé z dálného východu (např. Vietnamci, Číňané).“ 66 % respondentů požadovalo pro cizince z některých zemí zákaz podnikání u nás, 46 % by přiznalo diferencovaná práva usazeného cizince podle toho, z které země pochází. Kritériem posuzování byla „užitečnost“ těch, které „potřebujeme“ (námezdní práce, know-how, specialisté). Na druhé straně lidé neslyší na argument demografický a na potřeby důchodového systému. Dalším motivem odmítání či přijetí cizinců jsou „bezpečnostní důvody“. Výrazně narostla obava z průniku nových náboženství (56 % proti 33 % v roce 1994), ale poklesly obavy z kriminality páchané cizinci (78 %, dříve 88 %). Obavy z ohrožení národní identity vyjádřilo 48 %. Obavy, že „cizinci obsazují nejlepší pracovní místa“, vyjádřilo 22 % respondentů.

Řadu zajímavých informací k tématu nalezneme ve **výzkumu faktorů sociální soudržnosti**, kde nás zaujme (Mechanismy I. 2004: 35), že na otázku *Co ve společnosti vytváří sociální napětí?* se ve výčtu 16 možností na druhém místě po „bohatství“ ocitá „národnost, rasa“ s průměrnou hodnotou 1,85 (z bodové stupnice 1–4, kde hodnota 1 označuje výrok „vede k hlubokým sociálním napětím“ – s tímto výrokem se ztotožňuje 34 % tázaných reprezentativního výzkumu).

Uvedme proto dále empirické údaje z šetření o vztazích k jiným etnikům a národnostem (Mechanismy I. 2004: 37), které jsou výsledkem vyhodnocení odpovědí na otázku: *Jak byste vycházeli s příslušníkem/příslušníky následujících národnostních, popř. rasových skupin?* Dotazovaným byla předložena verbální škála 1–7, kde 1 vyjadřuje velmi pozitivní vztah, stupně 6 a 7 výrazně xenofobní (1= klidně by se mohl stát mým životním partnerem, 2= mohli bychom být přáteli, 3= mohli bychom být spolupracovníky, 4= mohli bychom být sousedy, 5= mohli by být mými známými, 6= byl bych rád, kdyby nebydleli v mém sousedství, 7= byl bych rád, kdyby bydleli v jiné zemi).

Nejpříznivěji se dotazovaní stavěli ke Slovákům (2,21), nejhůře k Romům (5,74). V případě Romů dokonce 36,6 % uvedlo, že by byli „raději, kdyby Romové žili v jiné zemi“. Převážně pozitivně naše společnost vnímá své vztahy k Američanům (2,64), Němcům (3,12) a Židům (3,30). Rezervovanější vztahy zaujímají k černochům (4,33), pak již míra distance roste. Poměrně vysoké procento lidí zaujímá výrazně xenofobní postoje k Rusům (4,82), Arabům (4,92) a Ukrajincům (5,01). U posledních tří skupin 21–24 % volí výrok o „bydlení těchto skupin v jiné zemi“.

Zajímavé je i zde **mezinárodní srovnání** názorů na přistěhovalce (Mechanismy I. 2004: 48). Celkově se ukazuje, že podle často uváděných kritérií se negativními očekáváními (růstu kriminality, berou práci domácím) česká veřejnost poněkud liší od uváděných západních zemí, byť ne tak razantně, jak se to někdy v publicistice jeví. Na druhé straně má ale česká populace výrazně **méně pozitivních očekávání** od imigrace (přínos imigrace pro ekonomiku; přínos nových kultur a idejí) než ve většině srovnávaných zemí. Zajímavý je názor na potřebu asimilace (proti integraci), v němž se česká společnost dělí zhruba na dvě poloviny. Ve srovnání s námi jsou silněji orientováni na asimilování cizinců především Britové, Norové a Nizozemci, více než Češi pak ještě Američané. Českému názoru se blíží názor v západní části Německa a v Polsku. Naproti tomu integraci jsou zřetelně více nakloněni Němci na východě a přes celkově silnější xenofobii i Maďaři.

Jiným zdrojem pro sledování vývoje „české tolerance“ jsou pravidelná šetření IVVM (CVVM). Sledujeme-li vývoj procenta pozitivních odpovědí na otázku *Jak jsme tolerantní k vybraným skupinám obyvatel?* od roku 1995 do roku 2003 (Potůček 2005: 144), zjistíme, že naše tolerance sice v poslední době obecně rostla (vůči starým lidem z 62 % na 82 %; lidem s jiným politickým přesvědčením z 51 % na 80 %, k chudým z 62 % na 72 %, k bohatým z 41 % na 62 %, k homosexuálům z 29 % na 42 %). Co se týká ale vývoje vztahu k cizincům žijícím u nás, je sice tolerance většinová, ale má tendenci k poklesu (z 61 % na 56 %). Ve vztahu k Romům sice deklarovaná tolerance vzrostla, ale je výrazně nízká (růst z 13 % na 21 %).

I s přihlédnutím k nezbytnosti diferencovat, **romské společenství** se ukazuje být jednak z velké části společensky deprivované (celkově nízká vzdělanost a kvalifikovanost, nezaměstnanost, závislost na sociálních dávkách apod.), jednak etnicky velmi odlišné. Především tam, kde dochází k souběhu těchto odlišností, můžeme vidět zřejmá napětí. Ta byla posilována jak dlouhodobými pokusy o asimilaci, tak v současnosti o akomodaci jako variantě integrace. Rovněž razantní nástup tržní ekonomiky postavil většinu Romů do situace, na niž nebyli připraveni. Většina Romů se jako svébytná sociální skupina v mnoha ohledech vzdálila standardu české společnosti a ztratila s ní téměř kontakt (je to zřetelné i ve srovnání s 80. lety). Nárůst kumulace diferencí zvyšuje nebezpečí sociální exkluze příslušníků menšiny na bázi jejich etnicity, a to i se všemi sociálně deviantními projevy. Menšinou s kumulovanými diferencemi ve všech oblastech jsou v ČR zatím jen Romové (Mechanismy II. 2004: 82–83). Paradoxním efektem této kumulace problémů a dosavadních pokusů o jejich řešení pak je v očích veřejnosti názor, že Romové patří jednak mezi skupiny „vytlačené na okraj společnosti“ (17,5 %), jednak mezi „nezaslouženě zvýhodněné“ (15,1 %). (Mechanismy I. 2004: 40)

Dosud jsme hovořili o názorech a postojích české populace jako celku. V takovémto duchovním prostředí se formují pak i **názory a postoje dětí a mládeže**.

Máme k dispozici údaje P. Saka a K. Sakové (2004: 24–26). Autoři v komparabilních výzkumech z roku 1992 a 2001 srovnávají postoje k národnostním, náboženským a rasovým skupinám u mládeže ve věkové skupině 15–30 let na základě odpovědi na otázku: *Jak jsou Vám sympatické následující národnostní, náboženské, etnické a politické skupiny?* Podle zvolené metodiky nejvyšší „sympatie“ měli u mládeže Češi a Slováci (ty dokonce od roku 1993 výrazně vzrostly), spíše převažují sympatizující postoje vůči Francouzům, Američanům a „cizincům“. Kolem průměru a mírně nad ním jsou sympatie ke katolíkům a Židům. Spíše již nesympatizující postoje se častěji objevují vůči Němcům (zhoršení od roku 1992) a Rusům. I mladí vyjadřují nejmenší sympatie Romům, a to i přes zlepšení v čase. V r. 2001 odpovědi na otázku na faktory, které ovlivňují postoje respondentů k Romům, cizincům a Židům, ukazují, že postoj k minoritám nejvíce ovlivňuje představa o odlišnosti životního stylu a hodnot, zatímco etnická a rasová odlišnost ovlivňuje postoj nejméně (Sak 2004: 27–30). Ve věkovém srovnání Sakovi upozorňují, že celkově jsou postoje mládeže k minoritám relativně příznivější než u dospělé populace. Platí to zejména pro subkategorii mládeže od 15 do 18 let.

Podobně na relativně příznivější postoje mladých do třiceti let než u starších 50 let upozorňuje i výzkum L. Prudkého z roku 2002 (Prudký 2004a: 24–28). V uvedeném výzkumu 54 % tázaných uvedlo, že v ČR „existuje národ, který je jim nesympatický“, 81 % soudilo, že u nás existuje „problémová menšina“ (další dotazy ukázaly, že respondenti mají na mysli

menšinu romskou). Nejsilnější jsou postoje k Slovákům (výrazně příznivé), pak, zhruba poloviční, k Romům (převažují postoje nepříznivé – „nesympatičtí a problémoví“) a také vůči Němcům (vysoce nesympatičtí), Ukrajincům (sympatičtí, ale problémoví), Vietnamcům a Rusům (v obou případech kladné i záporné postoje vyrovnané). Starší reagují nepříznivěji na Němce, příznivěji na Rusy, Srby, Slováky a Poláky. Mladší chápou etnické problémy spíše skrze reflexe vztahu k Romům, Vietnamcům a Ukrajincům a jsou otevřenější i k Afričanům, Číňanům a Arabům.

Zajímavé je srovnání výroků o „přijatelnosti různých podob chování“ vůči příslušníkům jiných etnik a náboženství. Pro většinu jsou přijatelné neformální a pracovní vztahy s Němci, katolíky, Afričany, Ukrajinci a Vietnamci, pro menšinu s Romy a muslimy. Výraznější je ale explicitní odmítání intimních vztahů a sňatku zvláště s Romy, muslimy a Vietnamci, ale i Albánci, Afričany a Ukrajinci (u posledních dvou skupin se ale většina kladně vyjadřuje k možnosti spolupráce a kamarádství). Zajímavé je, že spíše než z národnostního hlediska je odmítání z důvodů náboženských – nejméně přijatelní jsou jehovisté, mormoni a pak muslimové. Teprve pak Romové, Albánci a Vietnamci. Rozdíly dle věkových kategorií jsou ve všech ukazatelích vůči všem etnikům, a to vždy ve prospěch vyšší tolerance u mladých do 30 let než u padesátiletých a starších. Vyšší tolerance je u mladých i k náboženským skupinám.

73 % tázaných si myslí, že by si národnostní menšiny trvale žijící v ČR měly uchovat své kulturní charakteristiky při respektování obvyklého chování většiny. 21 % uvažovala o asimilaci. I zde byli mladší přístupnější variantě zachování kulturních zvláštností. Přitom si 86 % myslí, že by se trvale usazení měli naučit česky. Dodržovat by menšiny měly především normy týkající se pořádku v domě a okolí (98 %), klidu v domě (98 %), sousedské pomoci (84 %), sblížení dětí cizinců s českými dětmi (přes 75 %), zdravit sousedy (69 % – hlavně starší), pokoušet se sblížit se sousedy (64 %). Cizinci by měli žít rozptýleně mezi obyvatelstvem (37 %) a jen podle 12 % v separovaných částech měst. I zde všude platí vyšší tolerance mladších a vzdělanějších.

Nakonec uvádí Prudký (2004a: 30) údaje o vztahu k imigrantům a přistěhovalcům, z nichž vyplývá, že respondenti vidí jeho přínosy většinou menšinově, problémy většinově.

I když jsou mladí celkově tolerantnější, ukazuje se, že více diferencujícím faktorem je vzdělání (vyšší vzdělání vede k vyšší explicitně vyjádřené toleranci) a místo bydliště (problémovější regiony – více intolerance).

A nakonec: V rámci výzkumu hodnot L. Prudký (2004b) položil v roce 2004 i několik otázek 100 respondentům z UK PedF. K zajímavým odpovědím patří vyjádření k výroku „cizinci by měli svůj životní styl trochu lépe přizpůsobit stylu příslušné země“. S tímto výrokiem vyslovilo souhlas 38,3 % tázaných (11 % „naprosto“), dalších 25,5 % „ani nesouhlasí, ani souhlasí“, nesouhlasí 36,2 %. Pokud jde o účast na politickém životě, pak 12,8 % tázaných souhlasí s tím, že by se „cizincům měla zakázat veškerá politická činnost“, 11,7 % dává vyhýbavou odpověď, nesouhlasí 75,6 %. Co se týká poměrně výrazného ukazatele ne/tolerance – výroku „cizinci by si svého životního partnera měli vybírat mezi svými lidmi“, přitakává jen 4,1 % respondentů na PedF dalších 3,1 % nemá vyhraněný názor. Odmítá jej 92,8 % tázaných. Máme-li stručně shrnout, studenti PedF se tu vyjádřili poměrně

jasně proti diskriminaci a segregaci cizinců, současně však poměrně silně se spíše kloní či nevylučují určitou míru asimilace či alespoň akomodace.

Na základě tohoto (zde stručně podaného) zmapování problematiky a zejména pak na bázi metodologického vyhodnocení dosavadních šetření bychom se chtěli ve své další práci v rámci našeho projektu zaměřit na empirické šetření mezi studenty OV a ZSV na UK PedF, tedy mezi budoucími učiteli, v jejichž „popisu práce“ v rámci různých tematických celků budou problémy multikulturality jedním ze stěžejních průřezových témat. Cílem dotazníkového šetření by především bylo zmapovat jednak názory, mínění a postoje studentů k cizincům a významným menšinám v ČR, jednak jejich názory na možnosti a meze multikulturní výchovy v jejich budoucí práci.

Přílohy:

Tabulka 1.: Nechtěli by mít za sousedy (v %)

Země	lidi odlišné rasy	muslimy	imigranty	Židy	Romy
Slovensko	17,0	24,4	22,8	9,8	77,2
Litva	8,5	30,6	22,7	21,5	61,8
Itálie	15,6	17,2	16,5	12,9	55,6
Bulharsko	26,7	21,3	23,4	17,1	53,5
Ukrajina	10,5	24,2	14,8	10,4	52,7
Rumunsko	24,2	31,4	21,1	23,2	51,5
Estonsko	14,8	22,0	20,7	11,2	49,5
Rusko	8,2	13,7	11,2	11,5	45,4
Francie	9,1	16,1	12,1	5,9	40,4
Česká republika	9,6	15,4	19,1	4,4	39,8
Polsko	18,1	24,2	24,8	25,8	39,2
Slovinsko	12,0	22,6	16,0	16,8	36,6
Německo	5,9	12,5	11,0	6,8	33,9
Belgie	13,9	19,8	15,7	11,1	33,3
Portugalsko	6,7	7,6	2,6	10,7	33,3
Řecko	14,4	20,9	13,7	18,7	32,8
Španělsko	10,3	10,8	9,3	9,2	28,0
Lotyšsko	4,8	14,5	9,8	5,2	27,2
Irsko	12,3	14,4	12,5	11,4	26,5
Rakousko	7,9	15,2	12,7	8,8	26,5
Švédsko	2,6	9,2	2,9	2,2	19,8
Holandsko	5,0	12,2	5,0	1,7	19,6
Dánsko	7,4	16,3	10,6	2,5	15,3
Celkový průměr	11,4	17,8	14,4	10,9	39,9

(Burjanek 2001: 79)

Tabulka 2: Přijatelnost různých podob chování vůči příslušníkům jiných etnik a náboženství (v %)

Přijatelnost	Vietnamci		Romy		Němci		Albánci	
	lze	nelze	lze	nelze	lze	nelze	lze	nelze
Kamarádění s	55,5	6,2	44,1	15,9	72,4	4,3	46,5	8,9
Spolupráce s	52,8	9,1	43,5	20,2	74,2	4,9	44,1	9,4
Chodit s někým z	17,3	29,8	15,9	38,9	52,4	12,2	19,3	23,3
Vzít si někoho z	16,2	39,9	16,2	46,3	51,0	15,5	17,1	30,9
Přijatelnost	Afričany		Ukrajinci		katolíky		muslimy	
	lze	nelze	lze	nelze	lze	nelze	lze	nelze
Kamarádění s	61,6	5,3	53,9	9,3	78,6	2,3	40,7	18,5
Spolupráce s	56,8	5,3	50,6	10,3	79,7	2,0	44,3	15,9
Chodit s někým z	26,8	19,4	25,7	23,6	56,2	8,9	13,1	33,8
Vzít si někoho z	23,2	27,6	23,7	30,1	54,5	12,9	10,5	44,3

(Prudký 2004b: 27)

SEZNAM LITERATURY

Burjanek, A.: Xenofobie po česku – jak si stojíme mezi Evropany, in: *Sborník prací FSS Brněnské univerzity*, s. 73–89, Sociální studia 6, 2001.

CVVM: Výsledky šetření z let 1995–2003, CVVM Praha.

European Value Study (EVS), 1991.

European Value Study (EVS), 1999.

Gabal, I.: Etnické klima české společnosti, in: *Etnické menšiny ve střední Evropě: konflikt nebo integrace*, ed. Gabal, I., Praha: G plus G, 1999.

Gabal, I.: *Analýza postavení cizinců dlouhodobě žijících v ČR a návrh optimalizačních kroků*. Pracovní studie, Ivan Gabal, Analysis a Consulting, říjen 2004.

Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu, Výzkumný projekt VaV MS6-2 zadaný MPSV, I. a II., Praha, 2004.

Potůček, M. a kol.: *Jak jsme na tom. A co dál? Strategický audit České republiky*, Praha: CESES, 2005.

Prudký, L.: *Přináležitost k národu, vztahy k jiným národnostem a k cizincům v České republice*, Praha: FHS UK, 2004 (a).

Prudký, L.: *Hodnotové orientace vysokoškoláků z prvních ročníků na PedF UK*, 2004 (b), tabulky.

Sak, P.; Saková, K.: *Mládež na křižovatce*, Praha: Svoboda Servis, 2004.

(*Doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.*, sociolog, působí na Katedře občanské výchovy a filosofie UK PedF.)